

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЗАПОЧАТКУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено економічним поглядам Б. Хмельницького, які охоплюють аграрне питання, розвиток ремесла, промислів, торгівлі; формування української фінансової системи, їх реалізація зумовила нові підходи до освіти та виховання підростаючого покоління. Діти козаків, як правило, навчалися у січових, братських, церковнопарафіяльних, монастирських школах, де одержували елементарні економічні знання, хоча й не вивчали спеціальних предметів. УХVІІІ ст. у Київській академії було відкрито економічний клас.

Козацька доба - одна із найдивовижніших сторінок багатовікової історії українського народу. Вона бентежить розум людей, які не байдужі до чаруючої слави козацтва і, зокрема, гетьманів України. Цей феномен так і залишається, на нашу думку, до кінця не розгаданий ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками: істориками, археологами, педагогами, економістами, мандрівниками, дипломатами, письменниками. Вони розпочали свої перші розвідки ще в ХІІІ ст., однак і сьогодні проводяться дослідження козацької доби. Відомо, що у ХІІІ ст. про козаків згадують їхні сусіди: поляки, чехи, росіяни; у ХVІ ст.— італійці, французи (1515), німці (1584); у ХVІІ ст.— скандинавські народи. У ХVІІ ст. з'явилися перші монографічні видання П. Шевальє, Л. Боплана. Заслуговують на увагу праці Г. Мюллера «Про походження козаків» (1760), Й. Феррара «Аннали України та історія козаків» (Париж, 1788), Й. Енгеля «Історія України та українських козаків» (Галле, 1796) та ін.

Серед вітчизняних дослідників почесне місце посіли козацькі літописці Г. Граб'янки та С. Величка. У другій половині ХІХ ст. М. Костомаров опублікував ґрунтовні монографічні дослідження. У 1880-х рр. широке коло читачів знайомить зі своїми нарисами В. Антонович, який опублікував двома виданнями книжку «Исторические деятели Юго-Западной России». Його учень О. Левицький написав нарис про Богдана Хмельницького. М. Грушевський зробив спробу визначити «порядок українських гетьманів» починаючи з Дмитра Вишневецького (1550-1563) і закінчуючи Кирилом Розумовським (1750—1763). Окреслену проблему досліджували також В. Андрущенко, О. Апанович, І. Борщак, М. Василенко, Я. Дзира, П. Ігнатенко, М. Драгоманов, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, П. Куліш, В. Лу-

ців, М. Максимович, Ю. Мушкетик, Д. Наливайко, Г. Нудьга, Е. Перший, Н. Полонська-Василенко, Ю. Руденко, В. Січинський, М. Слабченко, Л. Смолка, М. Стельмахович, О. Субтельний, В. Федосов, Ю. Хорунжий, Г. Хоткевич, А. Чайковський, Ю. Чиженюк, І. Швидько, Д. Яворницький та інші. Вищезазначені дослідники розкривали лише окремі аспекти економічних поглядів Б. Хмельницького.

Аналіз історико-педагогічної, наукової та бібліографічної літератури свідчить, що таке питання, як економічна освіта, спеціального дослідження не мало.

В умовах розбудови незалежної України неабиякий інтерес викликає формування економічної думки гетьманами, зокрема Богданом Хмельницьким, та її зв'язок з розвитком національної освіти і, в першу чергу, економічної. Тому основна мета нашого дослідження - проаналізувати взаємозв'язок економічних поглядів Б. Хмельницького і його господарської діяльності із закладенням підґрунтя економічної освіти за козацької доби. Для реалізації даної мети необхідно вирішити такі завдання:

— розкрити економічні погляди Богдана Хмельницького, реалізовані в його господарській діяльності;

- показати особливості становлення освіти і, зокрема, започаткування основ економічних знань за козацької доби.

Економічні погляди Б. Хмельницького відбивали інтереси українських феодалів - дрібної шляхти, козацької старшини і духовенства. Він виступав не проти феодалної власності як економічної основи виробничих відносин, а проти великої феодалної власності польських та українських магнатів, католицьких монастирів і короля.

Відомо, що провідною силою, на яку спирався у визвольній війні Б. Хмельницький, було козацтво. Воно продовжувало відігравати таку ж першорядну роль і після визвольної війни. З цього приводу В. Липинський зазначив: «Козаччина повстання українське почала, вона на чолі його станула, вона його весь час вела, і вона все далше життя України, що на здобутках того повстання виросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувало» [3, 52].

Козацтво мало такі привілеї: дозволялось вести торгівлю, виробляти горілку, мати самоврядування. Військова служба надавала козакам право на землеволодіння, звільняла від податків. Єдине, що заборонялося козакам, — це змушувати селян відробляти панщину.

Протягом визвольної війни в Україні, фактично, виокремилася дві групи населення: «товариство» (козаки) і «поспільство» (міщани, селяни). Міщани і селяни набули всієї повноти громадянських прав і, зокрема, стали повними власниками своїх ділянок [5, 90].

В економічних поглядах Б. Хмельницького почесне місце належить аграрному питанню. Воно було реалізоване гетьманом під час проведення аграрної політики. Основною формою господарювання стало вільне дрібне та середнє землеволодіння. Селянсько-козацьке мале землеволодіння перетворилося на основний тип господарства на Наддніпрянщині і його, на нашу думку, можна вважати прообразом фермерства. Воно базувалося на власній і частково найманій праці. Рента, яку сплачували селяни на користь гетьмансько-старшинської держави, була значно менша, ніж та, яку одержували феодалі напередодні визвольної війни.

Б. Хмельницький намагався вдосконалити рентні відносини. В універсалах 1648 р. він вимагав ліквідації панщини (відробіткової ренти). У 1651 р. він уже запропонував замінити відробіткову ренту оброком (чиншем), тобто означилася тенденція переходу до натуральної і навіть грошової ренти. Безумовно, це був прогресивний крок у формуванні нових економічних поглядів гетьмана.

Ставлення Б. Хмельницького до феодалного землеволодіння було чітко визначено у численних універсалах, виданих ним для різних соціальних груп українських феодалів.

Основна частина землі, яка звільнилася після вигнання польських феодалів, перейшла у власність Війська Запорозького і стала державною. З цього фонду гетьманське управління наділяло маєтками за службу та інші заслуги козацьку старшину, українську дрібну шляхту, православні

монастирі; частина землі продавалася тим же соціальним групам. Крім того, за українською шляхтою, що перейшла на бік визвольної армії, закріплювалися її колишні земельні володіння, дозволялося користуватися всіма прибутками від успадкованих маєтків незалежно від їх географічного розташування. За нею на все життя зберігалися ленні права, довічні пожалування, які потім підлягали поверненню гетьманському управлінню. Виняток складала королівські (державні) та інші землі, що належали казни й вилучалися з користування шляхти.

Ось перелік деяких універсалів Б. Хмельницького: охоронний універсал про захист шляхти Київського і Чернігівського воєводств, а також Житомирського староства від 28 серпня 1650 р.; охоронний універсал про захист шляхти Київського воєводства від 20 вересня 1650 р.; грамота Б. Хмельницького, видана шляхті 1657 р., тощо. Протягом 1648-1654 років гетьманська канцелярія видала 17 універсалів на підтвердження прав власності шляхти на маєтки і лише 4 універсали про пожалування їй нових володінь. За прихильне ставлення до Запорозького Війська охоронні універсали одержали С. Снетинський (1648 р.), І. Шинявський (1652 р.), Ніжинська старшина і шляхта, а Березневі статті (1654 р.) узаконили й шляхетське землеволодіння; я [2, 89, 268, 604].

Таким чином, шляхті залишалися спадкові, ленні та довічні землеволодіння, а землями, що перебували у тимчасовому володінні шляхти, розпоряджався гетьман. Водночас Б. Хмельницький рішуче відмовлявся надавати дозвіл на в'їзд в Україну магнатів, за винятком дрібних панів або панських урядників, українців за походженням. Вочевидь, ставлення гетьмана до шляхти було неоднозначним, і він чітко розрізняв польських магнатів, польську шляхту, яка приєднувалася до визвольної війни українського народу, та українську шляхту.

Своєрідним було ставлення гетьмана до землеволодіння духовних феодалів, головним чином православних монастирів, бо враховувалися заслуги православної віри у боротьбі проти польського панування; старшина вважала духовенство своїм союзником, оскільки церква мала великий вплив на народні маси. Гетьманські універсали про підтвердження земельних володінь і прав на промислову діяльність одержали Печерський, Мгарський, Михайлівський, Миколаївський, Ніжинський монастирі [6, 76].

Економічні погляди Б. Хмельницького отримали втілення в його економічній політиці. Велику увагу гетьман приділяв розвитку ремесла, промислів, торгівлі. Товарне виробництво в основ-

йому зосереджувалося в містах. Тільки в Київському і Брацлавському воєводствах у 1649 р. нараховувалося близько 90 міст. 1654 р. Київ домігся від царського уряду затвердження магдебурзького права з вільним вибором міської старшини; звільнення міста від військової служби та виконання робіт для Київського замку, від забезпечення підводами, сплачення мита по всій країні та на 10 років - від податків; свободи ярмарків, права на вільну організацію хутряних ремесел, виробництво спиртних напоїв, вільне рибальство в окремих містах тощо. Крім того, Київ досяг затвердження землеволодіння міста й окремих міщан.

Міське ремесло в той час набуло значної диференціації. Так, у харчовій промисловості були різники, м'ясники, сальники, ковбасники, мельники, мірошники, крупники тощо. Досить високого розвитку досягло млинарство. Наприклад, в Острі був 21 млин, у Києві - 17. Зазначений промисел було підтримано низкою універсалів Б. Хмельницького.

Гетьман всіляко сприяв розвитку гарматного, рубного, рибного та звіроловного промислів. Відомо, що гарматний промисел був однією з перших форм державної мануфактури, в якій працювали «робітні люди». Гарматні, селітряні й порохіві підприємства базувалися на технічному поділі праці. Вони знайшли підтримку з боку Богдана Хмельницького.

Завдяки універсалу від 17 січня 1654 р. ввелося монополія на виробництво і продаж спиртних напоїв, їх виробництво стало виключно державною монополією. Військовий скарб надавав цей промисел в оренду заможним міщанам. У Києві магістрат орендував виробництво горілки і водночас переслідував свавільників, які тримали свої шинки.

Важливе місце в економічній політиці гетьмана посідала торгівля, найрепрезентативнішими формами якої у той час були торги та ярмарки. Кожне місто мало свій торговий день. Так, у Переяславі торги відбувалися у понеділок і п'ятницю. Б. Хмельницький стимулював розвиток торгівлі, звільнивши купців і міщан від внутрішніх мит. Крім того, гетьман задовольнив вимоги українських купців на право контролю за діяльністю іноземних купців і сплату ними митного збору.

Водночас Б. Хмельницький заохочував іноземних купців до торгівлі з Україною і дозволяв їм після сплати 2 % ввізного мита вільно торгувати. Вивізні мито також дорівнювало 2 % від вартості товарів. Різні товари, золото, срібло, алмази та інші цінності, що вивозилися з України,

відповідно мали зовнішньо-торгівельне мито - дзвінку монету. Привізні цінні метали і камені не обкладалися митом. Свої товари в Україну привозили купці з Туреччини, Криму, Вірменії, Угорщини, Греції. Частина товарів ішла транзитом до Росії, за що іноземні купці сплачували провізне мито.

Економічній політиці Б. Хмельницького в галузі розвитку торгівлі, ремесла і промислів притаманні елементи меркантилізму: відстоювання необхідності активного втручання державної влади у господарське життя країни, заохочення ввозу й обмеження вивозу золота, заохочення вивозу товарів, покарання українських купців за посередництво, встановлення захисного ввізного й вивізної мита, допомога (фінансами, обладнанням) підприємницькій діяльності ремісників та купців. Меркантилістські елементи поглядів гетьмана були зумовлені внутрішніми процесами, які мали місце в економіці України, та певним впливом меркантилістської політики російського уряду.

Економічна політика, яку проводив Б. Хмельницький, створила сприятливі умови для нагромадження первісного капіталу і розвитку мануфактурного виробництва.

Значну увагу у своїй економічній діяльності гетьман приділяв фінансовій політиці. Було створено фінансовий апарат. Фінансами безпосередньо відав гетьманський підскарбій, у якого був помічник, котрий займався орендами. В українській фінансовій системі існувало три основні ланки управління: генеральний, полковий і сотенний уряди, кожен з яких здійснював керівництво фінансами. В деяких полках були свої підскарбії.

Фінансова та торгово-промислова політика Б. Хмельницького забезпечувала створення економічних основ Української козацької держави. За формою це була національна політика, в змісті якої мали місце елементи меркантилізму і протекціоністських заходів. Здійснення такої політики сприяло формуванню нової економічної структури з вільними товаровиробниками - власниками, конкуренцією, розгалуженим внутрішнім ринком і міжнародними торговими зв'язками.

Пріоритетними завданнями Богдана Хмельницького у галузі економіки за козацької доби були: ліквідація панщини і кріпацтва, визнання приватної власності на землю і майно, вільне підприємництво і конкуренція, формування третього стану (козаки, міщани), необхідність соціального захисту та сприяння розвитку культури та освіти.

Отже, у XVIII ст. в Україні сформувалась економічна система з рисами буржуазного способу виробництва, що зумовлювало нові підходи до освіти та виховання підростаючого покоління. Поступовий розвиток економіки країни спричинював зміни у формуванні економічних поглядів молоді.

Традиційно початки економічних знань і певні навички молодь отримувала в родині, беручи посильну участь у господарській діяльності. Далі основи економічних знань здобувалися у школі. Заданими І. Д. Яворницького, в Запоріжжі існували такі типи шкіл, як січові, монастирські та церковнопарафіяльні. Останній тип шкіл існував при парафіяльних церквах і охоплював дітей запорізьких козаків, які жили по паланках у слободах, хуторах, зимівках.

У січових школах навчалися хлопчики, яких козаки примусово забрали і всиновили, або ті, які самовільно прийшли з України та Польщі, або були привезені заможними батьками до Січі на навчання, їх називали «молодиками», і за різними даними їх кількість коливалась від 30 до 80 [7, 451-452]. Січові школярі вчилися читати, писати, співати, рахувати. Вони мали свій військовий общинний устрій, обирали двох отаманів: одного - для дорослих, другого - для малолітніх; мали спільну шкільну касу, доходи одержували частково від «наказних» батьків, частково за дзвін у церкві й читання Псалтиря над померлими козаками, за продаж ладану у січовій церкві, за колядки на Різдво Христове. Крім того, січові школярі отримували певну кількість бойових запасів - свинцю й пороху. Вже цей перелік майна і діяльність учнів свідчить про те, що вони володіли основами економічних знань, які здобували переважно під час трудової діяльності.

Серед січових шкіл заслуговує на увагу Головна січова школа, яка існувала з 1750 р. по 1768 р. За змістом навчання вона відповідала найкращим братським школам. Тут вивчали піітику, риторику, математику, географію, астрономію. Три останні предмети опосередковано давали певні економічні знання, що виявлялися у вмінні робити грошові розрахунки, вивченні народного календаря, який був у край необхідний козакам-землеробам, скотарям, які займалися рибальством, полюванням.

За успіхами козацьких дітей уважно стежили вчителі, і коли помічали обдарованих дітей, то рекомендували їх для подальшого навчання в школах підвищеного типу, які можна вважати першими паростками вищих навчальних закладів. Серед них варто зазначити Львівську, Луцьку братські школи, Харківську, Чернігівську,

Київську колегії (остання у 1701 р. стала академією), Острозьку школу-академію.

Козаки, як правило, віддавали своїх дітей до Київської академії, яка давала найбільший відсоток грамотних козаків на Січі. Київська академія була навчальним закладом європейського типу, де студенти здобували різнобічну освіту. Тут вивчали слов'янську, українську, польську, грецьку, латинську, старовірську, а згодом французьку, німецьку, російську мови; поетику, риторику, діалектику, філософію, богослов'я, історію, географію, математику, геометрію, астрономію. Наприкінці XVIII ст. були започатковані класи економіки й медицини.

Крім Запорізької Січі, діти козаків могли здобути освіту в полкових школах. Вони проіснували до другої половини XVIII ст. на території Лівобережної України, де діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з генеральною старшиною (гетьманом). За даними, вміщеними 1862 р. на сторінках місячника «Основа» О. Лазаревським на підставі матеріалів архіву колишньої Малоросійської колегії, у семи полках Лівобережжя в 1740-1747 рр. було 866 полкових шкіл: у Ніжинському — 217, Лубенському — 172, Чернігівському — 154, Переяславському — 119, Полтавському — 98, Прилуцькому — 69, Миргородському — 37 [1, 62]. Діти заможних козаків і старшини навчалися грамоті й військовій справі у парафіяльних школах або при сотенних і полкових канцеляріях. При полкових козацьких канцеляріях дітей навчали, крім читання та письма, діловодству.

Вочевидь, на початок XVIII ст. на українських землях склалась система освіти, до складу якої входила початкова, середня, середня професійна та вища освіта. За даними П. І. Мазура, в системі освіти, крім полкових шкіл, які зазначено вище, було ще 24 братські школи, 2 міські, одна січова (в складі 16 навчальних закладів), 4 лірницькі (кобзарські) школи, 5 колегіумів, 2 академії, один університет, 3 школи Петра Могили, 6 шкіл Костянтина Острозького, 3 вірменські школи, 2 грецькі, 3 монастирські, 1 духовна семінарія, 4 школи кальвіністів, 5 шкіл лютеран, 13 єзуїтських колегіумів, 3 католицькі школи, 7 шкіл базиліан (василіан), 150 шкіл Кримського ханства, інших — 4 [4, 17].

Отже, вже за козацької доби в Україні почали розвиватися капіталістичні відносини, які знайшли відображення в економічних поглядах Богдана Хмельницького і викликали потребу в нових економічних знаннях. Першим кроком щодо запровадження економічної освіти стало відкриття економічного класу в Київській академії.

1. *Біднов В.* Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська-К.: Либідь, 1993- С. 40-71.
2. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657).- К.: Видавництво АН УРСР, 1961.- 726 с.
3. *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII ст.— Репринт, вид- К.: Дніпро, 1997- 304 с.
4. *Мазур П. І.* Отчі світильники: Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV — початок XVIII ст.): Навч. посіб.- Донецьк: Український культурологічний центр, 1998.- 105 с.
5. *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины XVII-XVIII вв.- Прага: Пламя, 1924.- Т. 1.- 263 с.
6. *Смолка А. О.* Економічна думка та соціально-економічна політика в Україні XV - початку XVIII століття.- Дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Київський ун.-т ім. Т. Шевченка.-К., 1996.- 171 с.
7. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: в 3 т.- К.: Наукова думка, 1990.- Т. 1.- 592 с.

L. Medvid

ECONOMIC VIEWS OF BOHDAN KHMELNYTSKY AND FOUNDATION OF ECONOMIC EDUCATION IN UKRAINE DURING THE COSSACK TIME

The article is about Khmelnytsky's views concerned the agrarian question, development of craft, hunting, fishery, trade, formation of Ukrainian financial system. The realization of these questions demanded new approaches to education and training of a new generation. Cossack children, as rule, studied at Sich schools, regiment schools, Brotherhood schools, monastery schools, parish schools. They got elementary economic knowledge though they didn't learn special economic subjects. The first economic class was founded at Kyiv Academy in 18th century.